

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پژوهشکده غرب‌شناسی و علم‌پژوهی
گروه پژوهشی تاریخ علم دوره اسلامی

رساله دکتری رشته تاریخ علم دوره اسلامی

پژوهشی در سنت عطرشناسی دوره اسلامی تا پایان سده نهم هجری قمری

استاد راهنما
دکتر یونس کرامتی

استاد مشاور
دکتر گلپر نصری

دانشجو
محسن قوسی

مهر ماه ۱۳۹۷

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی

باسمه تعالی

هیأت داوران در جلسه مورخ ۱۳۹۷/۰۷/۱۴

رساله‌ی تحصیلی آقای محسن قوسی دانشجوی مقطع دکتری رشته‌ی تاریخ علم دوره اسلامی

تحت عنوان:

پژوهشی در سنت عطرشناسی دوره اسلامی تا پایان سده نهم هجری قمری

را بررسی کردند و رساله با نمره ۲۰ و درجه عالی به تصویب نهایی رسید.

امضا
امضا
امضا
امضا
امضا
امضا

۱. استاد راهنمای رساله؛ جناب آقای دکتر یونس کرامتی با مرتبه علمی استادیار

۲. استاد مشاور رساله؛ سرکار خانم دکتر گلپور نصری با مرتبه علمی استادیار

۳. استاد داور داخلی رساله، جناب آقای دکتر عبدالرسول عمادی

۴. استاد داور مدعو رساله؛ جناب آقای دکتر آذرتاش آذرنوش با مرتبه علمی استادیار

۵. استاد داور مدعو رساله؛ سرکار خانم دکتر مرضیه کاظمی با مرتبه علمی استادیار

امضای مدیر تحصیلات تکمیلی

امضای رئیس پژوهشکده

به ریحانه

چکیده

کاربرد عطر در سرزمین‌های اسلامی بسیار گسترده بوده و کتاب‌هایی بسیار در این موضوع نوشته شده‌است. از این میان برخی به دست ما رسیده‌اند و بعضی را نیز تنها به واسطه یادکردشان در آثار کتابشناسی یا نقل قول از آن‌ها در آثار عطرشناسی می‌شناسیم. تک‌نگاری‌های عطرشناسی موجود چنین‌اند: جواهر الطیب اثر یوحنا بن ماسویه (ح ۱۶۳-۲۴۳ ق / ۷۷۸-۸۵۷ م)، کیمیاء العطر و التصعیدات اثر یعقوب بن اسحاق کندی (۱۸۵-۲۵۸ ق / ۸۰۱-۸۷۱ م)، کتاب فی فنون الطیب و العطر اثر ابن جزار (۲۸۴-۳۶۹ ق / ۸۹۷-۹۷۹ م)، طیب العروس و ریحان النفوس اثر محمد بن سعید تمیمی (د ح ۳۹۰ ق / ۱۰۰۰ م) و کتاب الطیب اثر محمد بن الحسن بن ابراهیم الخازن (زنده در ۴۲۱ ق / ۱۰۳۰ م).

در بسیاری از آثار مکتوب دوره اسلامی نیز مطالبی در شناخت و کاربرد عطرها آمده‌است؛ این آثار را با توجه موضوع اثر و رویکرد آن به عطرشناسی می‌توان در این دسته‌ها طبقه‌بندی کرد: آثار پزشکی و قربادین‌ها، آثار داروشناسی، آثار چنددانشی، آثار ادبی و فرهنگ‌ها، آثار دیوان‌سالاری، جواهرنامه‌ها، کتاب‌های آشپزی، آثار جغرافیایی، عجایب‌نامه‌ها و کتاب‌های حسبه.

ساختار و محتوای نسبتاً مشابه تک‌نگاری‌های عطرشناسی و بهره‌مندی این آثار از یکدیگر می‌تواند نشان‌دهنده یک سنت در نگارش آثار عطرشناسی باشد. تاثیر محتوای تک‌نگاری‌ها بر دیگر آثاری که به عطرشناسی پرداخته‌اند نیز با توجه به بهره‌مندی از تک‌نگاری‌ها و محتوای مشابه روشن است و می‌توان پرداختن به عطر در آثاری با موضوعات دیگر را نیز ادامه سنت عطرشناسی به شمار آورد. با توجه به این‌که از نیمه دوم سده ۴ ق / ۱۰ م، ارتباطی میان آثار عطرشناسی نگاشته شده در شرق جهان اسلام با آثار نگاشته شده در غرب جهان اسلام دیده نمی‌شود، می‌توان از دو سنت عطرشناسی متمایز در دوره اسلامی سخن گفت.

تصحیح انتقادی دو رساله کهن عطرشناسی، کتاب الطیب و جواهر الطیب، تبارشناسی دست‌نویس‌های این دو و بررسی متون موازی آن‌ها بخشی دیگر از این پژوهش است.

کلیدواژه‌ها: سنت عطرشناسی، عطر در تمدن اسلامی، کتاب الطیب، جواهر الطیب، تبارشناسی دست‌نویس‌های کتاب الطیب.

فهرست مطالب

ك	چكیده
م	فهرست مطالب
ث	فهرست جدول ها، نمودارها و تصویرها
غ	پیش گفتار
۱	فصل ۱- کلیات، پیشینه و روش شناسی پژوهش
۲	موضوع پژوهش
۳	بیان مساله
۴	اهمیت و ضرورت پژوهش
۴	قلمرو پژوهش
۵	پرسش های پژوهش
۵	فرضیه های پژوهش
۵	پیشینه پژوهش
۷	روش پژوهش
۹	فصل ۲- تک نگاری های عطرشناسی
۹	تک نگاری های مفقود
۱۰	کتاب های عطرشناسی یادشده در کتاب شناسی های کهن
۱۱	کتاب هایی که در تک نگاری های موجود از آنها نقل قول شده
۱۴	تک نگاری های موجود
۱۴	جواهر الطیب
۱۸	کیمیاء العطر و التصعیدات
۱۹	کتاب فی فنون الطیب و العطر
۲۰	طیب العروس و ریحان النفوس
۲۲	کتاب الطیب
۲۲	عنوان اثر
۲۳	مؤلف اثر
۲۳	گزارش متن
۲۳	دبیاجه
۲۵	باب ۱: المسک
۲۵	باب ۲: العنبر

۲۶	-----	باب ۳: اجناس العود
۲۶	-----	باب ۴: الکافور
۲۶	-----	باب ۵: انواع المعجونات
۲۷	-----	متون موازی
۲۷	-----	مختصر فی الطیب
۲۷	-----	رسالة فی اصول الطیب و مرکبات العطریة
۲۸	-----	عطرنامه علائی
۲۹	-----	بررسی تطبیقی متن سه رساله عربی
۲۹	-----	سرفصل ها
۳۱	-----	تفاوت واژه‌ها و عبارات
۳۳	-----	جابجایی در متن
۳۴	-----	افزودگی‌ها و کاستی‌ها
۳۴	-----	بخش‌هایی از متن که تنها در روایت خازن آمده است:
۳۴	-----	بخش‌هایی از متن که در دو روایت خازن و ابن کیسان آمده ولی در روایت ابن مندویه به چشم نمی‌خورد:
۳۵	-----	بخش‌هایی از متن که تنها در روایت ابن مندویه آمده است:
۳۵	-----	مقایسه سه روایت عربی با ترجمه فارسی
۳۷	-----	بررسی صحت انتساب‌ها
۳۷	-----	دلایل مبتنی بر محتوای متن
۳۸	-----	دلایل مبتنی بر تغییرات متن
۴۲	-----	ساختار و محتوای متداول تک‌نگاری‌ها
۴۳	-----	عطرهای مفرده
۴۴	-----	عطرهای مرکب
۴۸	-----	عطرهای مغشوش
۴۹	-----	فصل ۳- عطرشناسی در آثار مکتوب دوره اسلامی
۵۰	-----	آثار پزشکی و قراباذین‌ها
۵۰	-----	الرسالة الهارونیه
۵۰	-----	فردوس الحکمة فی الطب
۵۱	-----	رسالة اجزاء الخبریة فی الموسیقی
۵۲	-----	المنصوری فی الطب
۵۲	-----	مصالح الابدان و الانفس
۵۳	-----	کامل الصناعه الطبیبة
۵۳	-----	مادة البقاء
۵۴	-----	التصریف لمن عجز عن التالیف
۵۵	-----	ذخیره خوارزمشاهی
۵۶	-----	لقط المنافع فی علم الطب
۵۷	-----	قانونچه

٥٧	-----	تسهيل المنافع فى الطب و الحكمة
٥٨	-----	آثار داروشناسى
٥٨	-----	القانون فى الطب
٥٩	-----	الصيدنة فى الطب
٦٠	-----	تقويم الصحة
٦١	-----	الادوية المفردة
٦٢	-----	منهاج البيان فى ما يستعمله الانسان
٦٢	-----	عمدة الطيب فى معرفة النبات
٦٣	-----	الجامع
٦٤	-----	الشامل فى الصناعة الطبية
٦٤	-----	اختيارات بدعى
٦٥	-----	آثار چنددانشى
٦٥	-----	نزهت نامه علائى
٦٦	-----	فرخ نامه جمالى
٦٧	-----	نوادير التبادر لتحفة البهادر
٦٧	-----	نهاية الارب فى فنون الادب
٦٩	-----	آثار ادبى و فرهنگها
٦٩	-----	التبصر بالتجارة
٧٠	-----	كتاب النبات دينورى
٧١	-----	المحب و المحبوب و المشموم و المشروب
٧١	-----	التلخيص فى معرفة اسماء الاشياء
٧١	-----	حكاية ابى القاسم البغدادى
٧٢	-----	المخصص
٧٣	-----	ربيع الابرار و نصوص الاخبار
٧٣	-----	مطالع البذور فى منازل السرور
٧٤	-----	مقامات سيوطى
٧٥	-----	آثار ديوان سالارى
٧٥	-----	عمدة الكتاب و عدة ذوى الالباب
٧٦	-----	صبح الاعشى فى صناعة الانشاء
٧٧	-----	جواهرنامهها
٧٧	-----	تنسوخ نامه ايلخانى
٧٨	-----	جواهرنامه منسوب به خواجه نصير
٧٩	-----	عرايس الجواهر و نفايس الاطياب
٨٠	-----	كتابهاى آشپزى

۸۰	-----	کتاب الطبیخ
۸۱	-----	الوصله الی الحیب فی وصف الطیبات و الطیب
۸۲	-----	کنز الفوائد فی تنويع الموائد
۸۳	-----	آثار جغرافیایی و عجایب نامه ها
۸۳	-----	تحفة الغرائب
۸۴	-----	جهان نامه
۸۴	-----	کتاب های حسبه
۸۵	-----	الرتبة فی طلب الحسبة
۸۵	-----	فی آداب الحسبة و المحتسب
۸۶	-----	الاشارة الی محاسن التجارة و غشوش المدلسین فیها
۸۶	-----	نهاية الرتبة فی طلب الحسبة شیزری
۸۷	-----	فی آداب الحسبة
۸۷	-----	المختار فی كشف الاسرار و هتك الاستار
۸۸	-----	نهاية الرتبة فی طلب الحسبه ابن بسام
۸۹	-----	فصل ۴- بررسی تطبیقی آثار عطرشناسی دوره اسلامی
۸۹	-----	ارتباط تک نگاری ها با یکدیگر
۹۰	-----	بر اساس نقل قول ها
۹۲	-----	بر اساس اشتراکات متنی
۹۶	-----	بر اساس اجناس عطرها ی اصلی
۹۶	-----	اجناس مشک در تک نگاری ها
۹۷	-----	اجناس عنبر در تک نگاری ها
۹۸	-----	اجناس عود در تک نگاری ها
۱۰۰	-----	اجناس کافور در تک نگاری ها
۱۰۱	-----	جمع بندی ارتباط تک نگاری ها با یکدیگر
۱۰۲	-----	ارتباط آثار دیگر با تک نگاری ها و با یکدیگر
۱۰۲	-----	بر اساس نقل قول ها
۱۰۶	-----	بر اساس اشتراکات متنی
۱۰۷	-----	بر اساس اجناس عطرها ی اصلی
۱۰۷	-----	مقایسه جواهر الطیب با آثار دیگر
۱۰۹	-----	مقایسه کتاب العطر خشکی با آثار دیگر
۱۱۰	-----	مقایسه کتاب الطیب با آثار دیگر
۱۱۳	-----	نتیجه گیری
۱۱۷	-----	فصل ۵- نسخه شناسی و تصحیح جواهر الطیب و کتاب الطیب
۱۱۷	-----	دست نویسی های جواهر الطیب و کتاب الطیب

- ۱۱۸ ----- نسخه دانشگاه پرینستون
- ۱۲۰ ----- نسخه کتابخانه و موزه ملی ملک
- ۱۲۴ ----- نسخه دانشگاه لایپزیک
- ۱۲۶ ----- نسخه کتابخانه ملی مصر
- ۱۲۸ ----- بازسازی نسخه پرینستون
- ۱۳۱ ----- تبارشناسی دست‌نویس‌ها
- ۱۳۱ ----- شواهد به دست آمده از انجامه دست‌نویس‌ها
- ۱۳۲ ----- شواهد مبتنی بر ترتیب رساله‌ها در دست‌نویس‌ها
- ۱۳۵ ----- شواهد مبتنی بر ترتیب اوراق دست‌نویس‌ها
- ۱۳۹ ----- ترسیم شجره دست‌نویس‌ها
- ۱۴۱ ----- تصحیح جواهر الطیب
- ۱۴۱ ----- پراکندگی متن در دست‌نویس‌ها
- ۱۴۷ ----- روش تصحیح
- ۱۴۷ ----- تصحیح کتاب الطیب
- ۱۴۷ ----- رسم الخط دست‌نویس‌ها و روش یادکرد اختلافات نسخه‌ها
- پیوست ۱- جواهر الطیب المفردة باسمائها و صفاتها و معادنها ----- ۱۵۷**
- ۱۵۸ ----- [الأصُول]
- ۱۵۸ ----- المِسْكَ
- ۱۵۹ ----- العُنْبَر
- ۱۶۰ ----- العُود
- ۱۶۲ ----- الكافور
- ۱۶۳ ----- الزعفران
- ۱۶۳ ----- الأفأویه
- ۱۶۳ ----- السنبل
- ۱۶۴ ----- القرنفل
- ۱۶۴ ----- الصندل
- ۱۶۴ ----- الجوزبؤا و البسبأش
- ۱۶۵ ----- الوزْدُ
- ۱۶۵ ----- الفلنجة
- ۱۶۵ ----- الزرنب
- ۱۶۵ ----- القرفة
- ۱۶۶ ----- الهزْؤة
- ۱۶۶ ----- القاقلة

١٦٦	-----	الكبابة
١٦٦	-----	الهالبوا
١٦٦	-----	حب المنشم
١٦٦	-----	الفاغرة
١٦٧	-----	المحلب
١٦٧	-----	الورس
١٦٧	-----	القُسط
١٦٨	-----	الأظفار
١٦٨	-----	البُنك
١٦٨	-----	الصُّزو
١٦٨	-----	الألذن
١٦٨	-----	الميعة
١٦٩	-----	القنبيل
١٦٩	-----	[التركيبات]
١٦٩	-----	صنعة العنبر
١٦٩	-----	عمل المسك
١٦٩	-----	عمل الكافور
١٧٠	-----	تصعيد ماء الزعفران
١٧٠	-----	و منه أيضاً
١٧٠	-----	تصعيد ماء الورد
١٧٠	-----	تصعيد ماء الرياحين
١٧١	-----	تصعيد ماء القرنفل
١٧١	-----	تصعيد ماء السنبل
١٧١	-----	تصعيد ماء القرفة الرقيقة
١٧١	-----	تصعيد ماء الرياحين
١٧١	-----	تصعيد ماء الزعفران
١٧١	-----	تصعيد ماء القرنفل
١٧٢	-----	تصعيد ماء القرفة
١٧٢	-----	تصعيد ماء البسباسة
١٧٢	-----	تصعيد ماء السنبل
١٧٢	-----	عصارة ماء الورد
١٧٢	-----	عمل المسك
١٧٣	-----	عمل نيافج المسك
١٧٣	-----	عمل كافور

١٧٣	عمل عود
١٧٣	باب آخر
١٧٣	آخر
١٧٣	عمل عنبر
١٧٣	عمل عنبر آخر
١٧٤	آخر
١٧٤	عمل عنبر القلائد
١٧٤	آخر
١٧٤	آخر
١٧٤	آخر
١٧٥	آخر
١٧٥	صنعة غالية
١٧٥	صنعة غالية صفراء
١٧٥	عمل نذ
١٧٦	باب
١٧٦	باب
١٧٦	عمل زباد
١٧٦	عمل دهن البلسان
١٧٧	عمل الحناء
١٧٧	عمل زيت
١٧٧	عمل نيل
١٧٧	عمل زعفران
١٧٨	عمل زعفران أيضاً
١٧٨	إكسير صبغ النيل
١٧٨	إكسير النبيذ
١٧٨	إكسير الخل
١٧٩	إكسير الماورد
١٨٠	إكسير آخر للماورد
١٨٠	آخر للماورد
١٨٠	آخر
١٨٠	آخر للماورد
١٨٣	بيوست ٢ - كتاب الطيب
١٨٥	[أصول الطيب]

١٨٥	-----	المسك
١٨٨	-----	العنبر
١٩٠	-----	أجناس العود
١٩٤	-----	الكافور
١٩٥	-----	أنواع المعجونات
١٩٥	-----	صنعة الند الأول
١٩٦	-----	صنعة أخرى من الند الأول
١٩٦	-----	صنعة أخرى مقاربة للأول
١٩٧	-----	صنعة الند المثلث
١٩٧	-----	صنعة أخرى من المثلث
١٩٨	-----	صنعة ند بقالب
١٩٨	-----	صنعة ند يدخله سك المسك
١٩٩	-----	صنعة الند الزعفراني الأول و يعرف بالمخمس
١٩٩	-----	صنعة لون آخر منه
٢٠٠	-----	أنواع العود المطري فالأول المدرج
٢٠٠	-----	نوع منه آخر
٢٠١	-----	نوع منه آخر مستبدع
٢٠١	-----	نوع آخر منه
٢٠٢	-----	صنعة عود مطري بمسك
٢٠٢	-----	صنعة تعليية العود المطري بالعنبر
٢٠٣	-----	صفة لخلخة تُعرف بالسليمانية
٢٠٤	-----	صفة اللخلخة السوداء
٢٠٤	-----	صنعة لخلخة تبيض للحمام
٢٠٤	-----	صنعة غالية خاصية
٢٠٥	-----	صفة غالية للفرقة
٢٠٥	-----	ب: ١٩ ظ صنعة ذريزة مُمسكة تُعرف بالعبير
٢٠٦	-----	صنعة ذريزة مكفرة
٢٠٦	-----	صنعة الزامك و هو أصل السك
٢٠٧	-----	صنعة السك
٢٠٧	-----	صنعة دهن البان
٢٠٩	-----	بيوست ٣- اجناس عطرهاى اصلى
٢٠٩	-----	مشك
٢١١	-----	عنبر

٢١٣ ----- عود

٢١٨ ----- كافور

٢٢١ ----- كتاب نامه

فهرست جدول‌ها، نمودارها و تصویرها

- جدول ۱- کتاب‌هایی که در تک‌نگاری‌های عطرشناسی از آن‌ها نقل قول شده‌است. ----- ۱۲
- جدول ۲- دستوره‌های مشترک میان دست‌نویس‌های جواهر الطیب و تک‌نگاری‌های عطرشناسی ----- ۱۷
- جدول ۳- مقایسه سرفصل‌های سه رساله ----- ۳۰
- جدول ۴- تفاوت متن روایت ابن مندویه با روایت‌های خازن و ابن کیسان ----- ۳۲
- جدول ۵- مقایسه عطرنامه علانی با سه رساله عطرشناسی ----- ۳۶
- جدول ۶- تفاوت‌های سه روایت کتاب الطیب ----- ۳۹
- جدول ۷- دسته‌بندی عطرها در تک‌نگاری‌های موجود ----- ۴۲
- جدول ۸- دسته‌بندی عطرها در تک‌نگاری‌ها ----- ۴۳
- جدول ۹- اصول عطرها در تک‌نگاری‌ها ----- ۴۳
- جدول ۱۰- نکته‌های یادشده در معرفی عطرها در تک‌نگاری‌ها ----- ۴۴
- جدول ۱۱- انواع عطرها مرکب بر اساس دستوره‌های یادشده در تک‌نگاری‌ها ----- ۴۷
- تصویر ۱- جدول ترکیبات ساخت عطرها مرکب در فردوس الحکمة ----- ۵۱
- جدول ۱۲- اجناس عطرها اصلی در ذخیره خوارزمشاهی ----- ۵۶
- جدول ۱۳- اجناس عطرها اصلی در لقط المنافع ----- ۵۷
- جدول ۱۴- اجناس عطرها اصلی در القانون ----- ۵۸
- جدول ۱۵- اجناس عطرها اصلی در الصيدنة ----- ۵۹
- جدول ۱۶- اجناس عطرها اصلی در تقویم الصحة ----- ۶۰
- جدول ۱۷- اجناس عطرها اصلی در الادوية المفردة ----- ۶۱
- جدول ۱۸- اجناس عطرها اصلی در عمدة الطیب ----- ۶۳
- جدول ۱۹- اجناس عطرها اصلی در الجامع ----- ۶۳
- جدول ۲۰- اجناس عطرها اصلی در الشامل فی صناعة الطیب ----- ۶۴
- جدول ۲۱- اجناس عطرها اصلی در اختیارات بدیعی ----- ۶۵
- جدول ۲۲- اجناس عطرها اصلی در نزهت‌نامه علانی ----- ۶۶
- جدول ۲۳- اجناس عطرها اصلی در نوادر التبادر لتحفة البیهادر ----- ۶۷
- جدول ۲۴- اجناس عطرها اصلی در نهایة الارب فی فنون الادب ----- ۶۹

- جدول ۲۵- اجناس عطرهاى اصلى در التبصر بالتجارة ----- ۷۰
- جدول ۲۶- اجناس عطرهاى اصلى در حكاية ابى القاسم البغدادى ----- ۷۲
- جدول ۲۷- اجناس عطرهاى اصلى در عمدة الكتاب و عدة ذوى الالباب ----- ۷۶
- جدول ۲۸- اجناس عطرهاى اصلى در صبح الاعشى فى صناعة الانشاء ----- ۷۷
- جدول ۲۹- اجناس عطرهاى اصلى در تنسوخ نامه ايلخانى ----- ۷۸
- جدول ۳۰- اجناس عطرهاى اصلى در عرايس الجواهر و نفايس الاطياب ----- ۷۹
- جدول ۳۱- اجناس عطرهاى اصلى در جهان نامه ----- ۸۴
- جدول ۳۲- اجناس عطرهاى اصلى در الاشارة الى محاسن التجارة و غشوش المدلسين فيها ----- ۸۶
- نمودار ۱- ارتباط تكنگارىها بر اساس نقل قول از يكديگر ----- ۹۲
- جدول ۳۳- اشتراكات متنى كيمياء العطر و طيب العروس ----- ۹۴
- نمودار ۲- ارتباط تكنگارىها بر اساس اشتراكات متنى ----- ۹۵
- جدول ۳۴- اجناس مشك به ترتيب يادشده در تكنگارىها ----- ۹۷
- جدول ۳۵- اجناس عنبر به ترتيب يادشده در تكنگارىها ----- ۹۸
- جدول ۳۶- اجناس عود به ترتيب يادشده در تكنگارىها ----- ۹۹
- جدول ۳۷- اجناس عود صينى به ترتيب يادشده در طيب العروس ----- ۱۰۰
- جدول ۳۸- اجناس كافور به ترتيب يادشده در تكنگارىها ----- ۱۰۰
- جدول ۳۹- ارتباط تكنگارىها با يكديگر ----- ۱۰۱
- نمودار ۳- ارتباط تكنگارىها با يكديگر ----- ۱۰۲
- نمودار ۴- ارتباط تكنگارىها با آثار ديگر بر اساس نقل قولها ----- ۱۰۵
- نمودار ۵- ارتباط تكنگارىها با آثار ديگر بر اساس اشتراكات متنى ----- ۱۰۶
- جدول ۴۰- مقايسه اجناس مشك در جواهر الطيب با آثار مشابه ----- ۱۰۷
- جدول ۴۱- مقايسه اجناس عنبر در جواهر الطيب با آثار مشابه ----- ۱۰۷
- جدول ۴۲- مقايسه اجناس عود در جواهر الطيب با آثار مشابه ----- ۱۰۸
- جدول ۴۳- مقايسه اجناس كافور در جواهر الطيب با آثار مشابه ----- ۱۰۸
- جدول ۴۴- مقايسه اجناس عود در كتاب العطر با آثار مشابه ----- ۱۰۹
- جدول ۴۵- مقايسه اجناس مشك در كتاب الطيب با آثار مشابه ----- ۱۱۰
- جدول ۴۶- مقايسه اجناس عنبر در كتاب الطيب با آثار مشابه ----- ۱۱۰
- نمودار ۶- ارتباط تكنگارىها با آثار ديگر بر اساس اجناس عطرها ----- ۱۱۱

- نمودار ۷- جمع‌بندی ارتباط آثار دیگر با تک‌نگاری‌ها ----- ۱۱۲
- نمودار ۸- جمع‌بندی ارتباط همه آثار عطرشناسی ----- ۱۱۴
- جدول ۴۷- فهرست محتوای دست‌نویس ۱۵۶۹ کتابخانه ملک ----- ۱۲۱
- جدول ۴۸- جابجایی اوراق نسخه پرنستون ----- ۱۲۸
- جدول ۴۹- تصحیح برگ‌شمار دست‌نویس پرنستون ----- ۱۲۹
- جدول ۵۰- یادداشت‌های مشابه در دست‌نویس‌های جواهر الطیب و کتاب الطیب ----- ۱۳۲
- جدول ۵۱- مقایسه ترتیب رساله‌ها در یادداشت مشترک و دست‌نویس‌ها ----- ۱۳۳
- جدول ۵۲- مقایسه ابواب جواهر الطیب در دو دست‌نویس پرنستون و قاهره ----- ۱۳۶
- جدول ۵۳- منابع متن دست‌نویس قاهره ----- ۱۳۷
- جدول ۵۴- نمونه‌هایی از ضبط‌های سه دست‌نویس پرنستون، ملک و لایبزیک ----- ۱۴۰
- نمودار ۹- تبارشناسی دست‌نویس‌های مشترک جواهر الطیب و کتاب الطیب ----- ۱۴۰
- جدول ۵۵- مقایسه ابواب جواهر الطیب در ملک و لایبزیک ----- ۱۴۲
- جدول ۵۶- ابواب مشترک جواهر الطیب لایبزیک و رساله هشتم ملک ----- ۱۴۴
- جدول ۵۷- ابواب جواهر الطیب در دو دست‌نویس ملک و لایبزیک ----- ۱۴۶
- جدول ۵۸- تشکیل و نقطه‌گذاری دست‌نویس‌های جواهر الطیب و کتاب الطیب ----- ۱۴۸
- تصویر ۲- انجامه دست‌نویس پرنستون ----- ۱۴۹
- تصویر ۳- انجامه منقول در دست‌نویس پرنستون ----- ۱۵۰
- تصویر ۴- صفحه عنوان جواهر الطیب در دست‌نویس پرنستون ----- ۱۵۱
- تصویر ۵- کراسه شمار دست‌نویس پرنستون ----- ۱۵۲
- تصویر ۶- انجامه دست‌نویس ملک ----- ۱۵۳
- تصویر ۷- صفحه عنوان جواهر الطیب در دست‌نویس لایبزیک ----- ۱۵۴
- تصویر ۸- انجامه دست‌نویس قاهره ----- ۱۵۵
- تصویر ۹- صفحه عنوان دست‌نویس قاهره ----- ۱۵۶

پیش‌گفتار

همانا که در پارس انشای من چو مشک است کم‌قیمت اندر ختن

پژوهشگران تاریخ علم دوره اسلامی توجهی اندک به عطرشناسی داشته‌اند و پژوهش‌هایی که در این باره به انجام رسیده با رویکردهای ادبی و تاریخی (به‌ویژه تاریخ اجتماعی و اقتصادی) بوده‌اند. بی‌گمان پژوهش در این حوزه نیازمند شناسایی، بررسی و طبقه‌بندی ادبیات مکتوب عطرشناسی است و این امر مگر با فراهم آوردن متن‌های ویراسته شایسته اعتماد از آثار تاثیرگذار این حوزه میسر نخواهد شد. استاد گرامی دکتر یونس کرامتی با توجه به تحصیلات پیشین نگارنده در زمینه نسخه‌شناسی، پژوهش در سنت عطرشناسی دوره اسلامی و تصحیح دو اثر کهن عطرشناسی (جواهر الطیب و کتاب الطیب) را پیشنهاد دادند. ترتیب مشوش برگ‌های کهن‌ترین دست‌نویس این دو اثر نخستین مانع برای بهره‌مندی از آن‌ها بود؛ در تلاش برای بازشناسی ترتیب صحیح برگ‌های آن دست‌نویس و بازآرایی آن، دیگر دست‌نویس‌های دو رساله یادشده نیز شناسایی و بررسی شد. تبارشناسی این دست‌نویس‌ها که در فصل پنجم این پایان‌نامه آمده درواقع نخستین بخش این پژوهش بوده‌است. گرچه این دو رساله، یکی پیشتر و دیگری در حال انجام این پژوهش چاپ شده‌اند، تفاوت متن دست‌نویس‌های در دست نگارنده با آنچه چاپ شده تصحیح مجدد آن‌ها را ضروری می‌نمود. هنگام بررسی متن رساله‌ها برای تصحیح، متون موازی هر رساله نیز شناسایی و صحت انتساب آن‌ها بررسی شد. هم‌زمان با آن سایر تک‌نگاری‌های عطرشناسی شناسایی و بررسی شدند. سپس آثار مکتوب دوره اسلامی با موضوعات گوناگون (تا حد امکان و توان نگارنده) بررسی و آثار دربردارنده مطالبی درباره عطرشناسی شناسایی شدند و با توجه به ساختار و محتوای تک‌نگاری‌ها، آنچه درخور بررسی می‌نمود، در فصل سوم پایان‌نامه معرفی شد. در پایان همه آثار از نظر ارتباط با یکدیگر بررسی شدند و تلاش شد تا جایگاه هر اثر در سنت عطرشناسی و تاثیر و تاثر آن بر دیگر آثار روشن گردد.

بی‌گمان آنچه در این نوشتار از قلم افتاده، اثر خامی و کم‌دانشی نگارنده این سطور است و آنچه به انجام رسیده، به یاری و هم‌فکری شماری از استادان، دوستان و عزیزانی است که سپاسگزاری از محبت آنان بر عهده نگارنده است. پیش و بیش از همه استاد راهنمای فاضل و ذوفنون، دکتر یونس کرامتی، که بسیار فراتر از وظیفه راهنمایی به زحمت افتاده‌اند و با وجود مشغله (و البته فاصله) بسیار، همیشه برای نظارت، راهنمایی، هم‌فکری و اصلاح اشتباهات نگارنده در دسترس بوده‌اند؛ همه استادان و دوستانی که در شناسایی و تهیه منابع دشواریاب این رساله یاری کرده‌اند؛ سرکار خانم دکتر مهرناز کاتوزیان، جناب آقای دکتر حمید بهلول و دوست عزیزم پیام شمس‌الدینی؛ و استاد گرامی سرکار خانم دکتر گلپر نصری که با دقت نظر اشکالات راه‌یافته به رساله را گوشزد کردند.

در پایان، از همسر من که بی‌تعارف و اغراق، در همه مراحل پژوهش و نگارش پایان‌نامه، یار، مشاور و هم‌کار من بوده، سپاسگزارم.

محسن قوسی

شهریور ۱۳۹۷

فصل ۱- کلیات، پیشینه و روش‌شناسی پژوهش

استفاده از عطر در فرهنگ‌ها و تمدن‌های مختلف از دوره باستان رایج و پسندیده بوده‌است. برای نمونه می‌توان به اشارات بسیار هردوت درباره استفاده فراوان عطر در میان بابل‌ها، مصریان و سکاها و نیز انواع عطرها به دست آمده از عربستان اشاره کرد (هردوت، ۱۳۸۲، ج ۱، ص ۲۷۱، ص ۲۷۳) (همان، ج ۲، ص ۱۴۰، ص ۱۷۴) (همان، ج ۳، ص ۷۷، ۱۰۳، ۲۰۷) (همان، ج ۴، ص ۱۲۹، ۱۳۰، ۱۳۲). کاربرد عطر نزد ایرانیان نیز از دوره پیش از اسلام رواج داشته‌است. این نکته را، هم می‌توان از اسطوره‌های ایرانی دریافت و هم شواهد تاریخی مؤید آن است. چنانکه در اساطیر ایرانی آمده، جم / جمشید، به فرمان اهورا مزدا، «بدانجا تخم همه‌ی رستنی‌هایی را که بر این زمین بلندترین و خوشبوی‌ترین‌اند، فراز برد.» (وندیداد، فرگرد دوم: ۶۳، نقل از (شهره انصاری، ۱۳۸۱ الف، ص ۵۹)؛ در منابع دوره اسلامی نیز جمشید به عنوان نخستین کاشف و سازنده‌ی عطر مطرح شده‌است (شهره انصاری، ۱۳۸۱ الف، ص ۶۰). شواهد تاریخی نیز موید توجه ایرانیان باستان به استفاده از عطر بوده‌است؛ برای نمونه می‌توان اشاره تورات به کاربرد عطرها و روغن‌های خوشبو برای آراستن همسران خشایارشا را ذکر کرد (همدانی، گلین، و مرتن، ۱۳۷۹، ص ۹۳۵). برخی از دستوره‌های ساخت عطر برای شاهان ساسانی (اکاسره) نیز در آثار عطرشناسی عربی یاد شده‌اند؛ برای نمونه نک (ابوعبدالله محمد بن احمد بن سعید تمیمی، ۲۰۱۴، ص ۹۴).

در احادیث نبوی و روایات منسوب به ائمه اطهار (ع) نیز اشارات بسیار درباره کاربرد عطر آمده‌است، چندان که در کتاب بحارالانوار ابوابی (ابواب الطیب و ابواب الریاحین) به فضیلت عطر و کاربرد انواع آن اختصاص یافته‌است